

Արծրուն Ավագյան
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԵՊՀ, Հայ բանասիրության ֆակուլտետ
a.avagyan@ysu.am

DOI: 10.54503/1829-0116-2024.1-30

ՊԱՆԴԽՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՈՒՄԸ ՀԱԿՈՒ ՄՆՁՈՒՐՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

«...մեր աշխարհէն խապրիկ մը ունի՞ս»:

Բանալի բառեր - Մնձուրի, պանդխտություն, գյուղ, Արմտան, Կ. Պոլիս, քայքայում, փլուզում:

Հոդվածում վեր է հանվում սփյուռքահայ տաղանդավոր գրող Հակոբ Մնձուրու (Հակոբ Տեմուրճեան, 1886-1978թթ.) ստեղծագործություններում պատկերվող պանդխտության թեման: Այդ թեման արևմտահայ գրականության մեջ վաղուց էր արծարծվել՝ Մելքոն Կյուրճյան, Գրիգոր Զոհրապ, Դանիել Վարուժան . . . , սակայն Մնձուրին իր պատմվածքներում շեշտը դրել է ոչ այնքան սոցիալական խնդիրների վրա, որքան՝ մարդկային ու ազգային այն արժեքների փլուզման, որն իր հետ բերում էր պանդխտությունը. գյուղը մնում էր առանց տղամարդկային աշխատող ուժի, կանայք ծերանում էին իրենց ամուսիններին տասնամյակներով սպասելով, բնակավայրերը մնում էին անպաշտպան և պարբերաբար ենթարկվում ավարառության:

Քննարկելով Մնձուրու՝ այդ թեմայով գրված գործերը, ցույց է տրվում, որ չնայած պանդխտության պատճառած բազում չարիքներին՝ հայ մարդն ու հայ ընտանիքը շարունակում էին ամուր կանգնած մնալ իրենց հայրենի հողում, աշխատել ու արարել, կարոտել ու սպասել պանդխտության մեջ գտնվող իր հարազատներին:

Նման կարոտների ու սպասումների մի պատմություն է Մնձուրու «Ավետիս» պատմվածքը, որտեղ պատկերվում է, թե երկու զավակների մայր Սաթենիկն ինչ ապրումներ, ուրախություններ է ունենում, երբ լուր է ստանում, որ իր «Ըստընպուլտը» պանդուխտ ամուսինը վերադարձել է, և ինչ հիասթափություններ է ունենում, երբ տուն գնալով՝ տեսնում է, որ լուրը սխալ է եղել:

Մյուս գործը, որ քննվում է հոդվածում «Միլա» պատմվածքն է, որտեղ այս անգամ Մնձուրին պատկերում է պանդուխտի իրական վերադարձն իր գերդաստանի գիրկ:

Վերադարձի պատճառած ուրախությունը կրկնակի է մի կողմից իր հարազատներին ու ընտանիքի անդամների համար. մյուս կողմից՝ հենց իրեն՝ վերադարձողի համար:

Տարիներ կուտակված այդ կարոտի դրսևորումներից մեկն էլ Մնձուրին ցույց է տալիս սիլա (տունդարձ) կատարող հերոսի՝ Վահան Մըլոյանի այն ապրումներով ու հույզերով, որ նա տուն հասնելուց առաջ շրջում է գյուղամերձ հասուն ցորենի դաշտերում, հիանում նրանց մշակվածությունից ու առատությունից: Մըլոյանը նվերներ է բերում իր հարազատներին, ճանաչ մարդկանց, այդ թվում և դպրոցի համար՝ դասագրքեր, գրիչներ, տետրակներ, եկեղեցու համար՝ խունկ, մոմեր:

Պատմվածքում կերտված Մըլոյանի կերպարը մեծ խորք ունի, այն խորհրդանշում է հայրենի հողի ու տան հավերժության գաղափարը, **վերադարձի** խորին խորհուրդը, որ ապրեցնող ուժ է ու հավատ:

Այդպիսին է նաև Մնձուրու գրականությունը և հենց իր՝ գրողի ապրած ողջ կյանքը:

Арицрун Авакян
Доктор филологических наук, профессор
ЕГУ, Факультет армянской филологии
a.avagyan@ysu.am

ИЗОБРАЖЕНИЕ СТРАННИЧЕСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АКОПА МНДЗУРИ

Ключевые слова: Мндзури, странничество, деревня, Армтан, Константинополь, распад, крах.

В статье рассматривается тема странничества в произведениях талантливого писателя армянской диаспоры Акопа Мндзури (Акоп Темурчян, 1886-1978). Эта тема давно поднималась в западноармянской литературе в произведениях Мелкона Кюрчяна, Григора Зограба, Даниела Варужана..., однако Мндзури в своих рассказах акцентировал внимание не столько на социальных проблемах, сколько на крахе человеческих и национальных ценностей, который принесло с собой иноземство. Деревня оставалась без мужской рабочей силы, женщины старели, десятилетиями ожидая своих мужей, поселения оставались беззащитными и регулярно подвергались разграблению.

Исследование произведений Мндзури, написанных на эту тему, показывает, что, несмотря на множество зол, причиненных странничеством, армянин и армянская семья продолжали твердо стоять на своей родной земле, работать и созидать, скучать и ждать своих странствующих родственников.

Один из таких историй о тоске по страннику и об ожидании является рассказ Мндзури «Благая весть», в котором рассказывается о том, какое чувство радости испытывает мать двоих детей Сатеник, когда получает известие о том, что ее муж-странник вернулся, и какие разочарования испытывает, когда, вернувшись домой, видит, что новость была неверной.

Другой случай, который рассматривается в статье, описан в рассказе «Сила» (возвращение домой), в котором Мндзури изображает на этот раз реальное возвращение странника в объятия семьи.

Радость, вызванная возвращением, двойная: с одной стороны - для родственников и членов семьи странника; с другой стороны - для самого вернувшегося.

Одно из проявлений этой тоски, накопленной годами, демонстрирует Мндзури описывая чувства и эмоции героя этого рассказа Ваана Слояна, который, прежде чем вернуться домой, бродит по полям зрелой пшеницы в окрестностях деревни, восхищаясь их возделанностью и изобилием. Слоян приносит подарки своим родственникам, знакомым людям, в том числе - учебники, ручки, тетради для школы, благовония и свечи для церкви.

Образ Слояна, созданный в рассказе, имеет большую глубину, он символизирует идею вечности родной земли и дома, глубокую тайну возвращения, которая является животворящей силой и верой.

Такова и литература Мндзури, и вся его жизнь.

Artsrun Avakyan
Doctor of Philology, Professor
YSU, Faculty of Armenian Philology
a.avagyan@ysu.am

THE DEPICTION OF PILGRIMAGE IN THE WORKS OF HAKOB MNDZURI

Keywords: Mndzuri, pilgrimage, village, Armtan, Constantinople, disintegration, collapse.

The article discusses the theme of wandering in the works of the talented writer of the Armenian Diaspora Hakob Mndzuri (Hakob Temurchyan, 1886-1978). This topic has long been raised in Western Armenian literature in the works of Melkon Kurchyan, Grigor Zohrab, Daniel Varuzhan..., however, Mndzuri in his stories focused not so much on social problems as on the collapse of human and national values that foreignness brought with it. The village was left without

male labor, women were aging, waiting for their husbands for decades, settlements remained defenseless and were regularly looted.

The study of Mndzuri's works written on this topic shows that, despite the many evils caused by the pilgrimage, the Armenian and the Armenian family continued to stand firmly on their native land, work and create, miss and wait for their wandering relatives.

One of these stories about longing for a wanderer and waiting is Mndzuri's story "Good News", which tells about the feeling of joy that a mother of two children, Satenik, feels when she receives the news that her husband, a wanderer, has returned, and what disappointments she feels when, upon returning home, she sees that the news was wrong.

Another case, which is considered in the article, is described in the story "Sila" (return home), in which Mndzuri depicts this time the real return of the wanderer to the arms of his family.

The joy caused by the return is twofold: on the one hand, for the relatives and family members of the wanderer; on the other hand, for the returned himself.

One of the manifestations of this longing accumulated over the years is demonstrated by Mndzuri describing the feelings and emotions of the hero of this story, Vahan Sloyan, who, before returning home, wanders through the fields of ripe wheat in the vicinity of the village, admiring their cultivation and abundance. Sloyan brings gifts to his relatives and acquaintances, including textbooks, pens, notebooks for school, incense and candles for the church.

The image of Sloyan created in the story has great depth, it symbolizes the idea of the eternity of his native land and home, the deep mystery of return, which is a life-giving force and faith.

Such is Mndzuri's literature and his whole life.

Արևմտահայ կյանքի չարիքներից մեկը պանդխտությունն էր: Սփյուռ-
քահայ անվանի գրող Հակոբ Մնձուրին ևս իր մի շարք պատմվածքներում,
ակնարկային ու ինքնակենսագրական գրություններում անդրադարձել է
այդ թեմային: Ուսումնասիրության խնդիրն է ներկայացնել Հակոբ Մնձու-
րու՝ պանդխտության թեմայով գրված ստեղծագործությունները, վեր
հանել և գիտական արժևորման ենթարկել գրողի շոշափած խնդիրները,
սոցիալական, քաղաքական այն դրդապատճառները, որ տեղիք էին
տալիս պանդխտության երևույթին: Թեման արդիական է, ճանաչողական
արժեք ունի, քանի որ ներառում է մի շարք հարցադրումներ, որոնք առկա
են նաև մեր օրերում: Գիտական նորույթը թեման գիտական շրջանա-
ռության մեջ դնելու, հեղինակային ասելիքն ու պատկերավորումներն
առաջին անգամ արժևորելու մեջ է: Նյութը մինչև այժմ գրականագիտա-
կան վերլուծության չի ենթարկվել:

Գրողի ապրած շրջանում երևույթը նոր չէր և ուներ հին պատմու-
թյուն. այն ընդգրկում էր սոցիալական, ազգային ու քաղաքական խոր
հարցադրումներ, որոնց մասին գրել ու գրում էին գրեթե բոլոր արևմտա-
հայ գրողները՝ Հրանդ Ասատուր, Մելքոն Կյուրճյան (Հրանդ), Դանիել
Վարուժան, Ռուբեն Զարդարյան, Մշո Գեղամ և այլք: Գրիգոր Զոհրապը,
օրինակ, վկայում է, որ գյուղերում մնում էին միայն ծերերն ու երեխա-
ները, ինչը հավասարազոր էր ի վիճակի չլինելուն պաշտպանվելու պար-
բերաբար կրկնվող ավարառությունից ու ասպատակություններից, իսկ
կանայք, որոնց վրա էր մնում գյուղական կյանքի ողջ ծանրությունը,
իրենց ամուսիններին սպասելով, անհատնում հոգսերի մեջ մաշվելով,
ծերանում էին:

Պանդխտության մեկնողները հիմնականում երիտասարդ էին, Մնծուրու խոսքերով ասած, գտնվում էին «ամենէն ուժական տարիներին», որը նշանակում էր, որ այն ծառայեցնելու էին օտարների շենացմանը, իսկ տասնամյակներ հետո վերադարձողներն *«այլևս աննպատակ ու անօգուտ»* էին ինչպես աշխատանքի, այնպես էլ ամուսնական կյանքի համար: Հայ պանդուխտները մեկնում էին Պուքրեշ (Բուխարեստ), Վառնա, Օդեսա և այլ քաղաքներ, բայց հիմնական զանգվածը պանդխտում էր Կոստանդնուպոլիս:

Ինչպես գրում է Մնծուրին *«Մեր մայրերը»* պատմվածքում. *«... երջանիկ չէին ըլլար մեր հայրերը, ոչ ալ մանաւանդ մեր մայրերը: Ամուսնութենէն տարի մը ետքը մեր հայրերը կը ձգէին մեր մայրերը պանդխտելու կ'ելլէին: Մենէ շատերը դեռ աշխարհ եկած չէինք ըլլար կամ մէկ-երկու ամսուան հազիւ կ'ըլլայինք: Եւ այս պանդխտութիւնը կը շարունակուէր իրենց կեանքի տեւողութեանը»* (Մնծուրի, 2018:315):

Երբեմն պանդխտում էին ամբողջ գերդաստաններով: Այդպիսի մի ընտանիք էլ Մնծուրու գերդաստանը՝ Տեմուրճենք էին՝ պապը, հայրը, ինքը՝ Մնծուրին, որոնց կյանքի պոլսյան տարիների մասին գրողը պատմում է իր *«Տեղեր, ուր ես եղեր եմ»* գրքի *«Պէշիկթաշ-Օրթագիւղ-Հիսար»*, *«Ղալաթիա»*, *«Հիսարի փութը»* և այլ գլուխներում, ինչպես նաև իր մի շարք գեղարվեստական գործերում ու այլ գրություններում:

Պանդխտողները տարիներ հետո մեկ-երկու անգամ կարճ ժամանակով գալիս էին ու նորից գնում, և կանայք 30-40 տարի այրիի կյանքով էին ապրում: Պատահում էր նաև, որ 20-30 տարի հնարավորություն չէին ունենում գյուղ վերադառնալ. *«-Ակոբ աղա, դուն ե՞րբ պիտի երթաս»*, - հարցնում են պանդուխտները տարիներով Պոլսում մնացած իրենց բախտակցին. *«-Երկիրը փարայով կերթացվի, որով պիտի երթամ»,* լինում է պատասխանը. *«-Քսանհինգ տարին ալ անցավ... Տղա ունեցար, տղադ կարգեցին, թո՞ռ ունեցար, ոչ տղադ, ոչ ալ թո՞ռ չես տեսեր, չես ճանչնար»* (Մնծուրի, 1986:376): *«Չես ճանչնար»...*, ամեն ինչ ասված է: Այդ պատճառով էլ գյուղերում *«ամէն երգերը»* պանդխտության թեմաներով էին, ինչպես և օրորները, որ *«քիչ իրաւէն օրօր էին»*՝ շատ շատը, *«անհատնումը»* ուղղված էին պանդուխտին, *«բացական կանչելու համար շինուած էին»*՝ յուրատեսակ միջոց մայրերի հուզումներն ու կարոտներն արտահայտելու համար. *«... մեր մայրերը ի՛նչ ներսէն, ի՛նչ խորունկէն, ի՛նչ տարուելով, ի՛նչ քնարերգութիւնով կը կանչէին»* (Մնծուրի, 2018:317): Օրորներ, որոնք բովանդակելով ներկայություն, միասնություն ու անբաժանելիություն, ստեղծում էին յուրատեսակ կապ հոր, մոր ու երեխայի միջև, ինչ որ կերպ նաև լրացնում այն մեծ բացը, որ կար գյուղում մնացած և իր ամուսնուն ամենօրյա կարոտների մեջ սպասող կնոջ մեջ՝ սեր, գուրգուրանք, հավատարմություն, հիշողություն...

Այդպիսի մի սիրասուն կնոջ կերպար Մնձուրին կերտել է իր վաղ շրջանի գործերից մեկում՝ «Ավետիս» պատմվածքում, որտեղ պատկերվում են ներքին այն ապրումները, սպասումներն ու հուսախաբությունները, որ կարող էր ունենալ պանդուխտ ամուսին ունեցող հայ կինը: Պատմվածքը կառուցված է գլխավոր հերոսուհու՝ Սաթենիկի փոփոխական հույզերի ու հոգեբանական ապրումների հենքի վրա: Սաթենիկը երկու երեխաների մայր է, ունի սկեսուր: Թե՛ տան, թե՛ այգիների ու դաշտերի աշխատանքները ծանրացած են նրա վրա: Այդ օրը ևս «այգիները պիտի երթար նորէն». գարնանասկիզբ էր, այգիները փորելու ժամանակն էր: Թէն վաղ առավոտ է, սակայն նա արդեն թերացել է, ուշացել, սկեսուրն օջախը վառել է, եկեղեցի գնացել, իսկ ինքը քնած է մնացել: Արագ հագնվելով, պահքի ուտելիքներ վերցնելով, բահն ու բրիչը շալակած, Մնձուրու պատկերավոր բնորոշմամբ՝ «աշխատանքի գացող հարս մը» դառնալով՝ փաղաքշորեն իր ութը տարեկան ավագ որդուն հանձնարարում է «տանը, դրանը» նայել մինչև մամի գալը և «դուրպընակը ըլլամ, հարսնիկը մատաղ» ասելով՝ փողոց է ելնում:

Ահա և այգիները, որ տարածված են աղմկոտ գետի երկու ափերին: Հրաշալի մի վայր՝ ծաղկած նշենիներ, պատերի տակ աճած ծնեբեկներ, առուների եզերքներին բուսած բամբուսիկներ: Սաթենիկի հող փորող բրիչը ելեւջում է, արևի շողերից փայլատակում, քրտնքի կայլակները շարվում են ճակատին: Եվ հանկարծ մի թռչնիկ. «... բոլորովին դեղին փետուրներով եկա, իր խիստ փոքրիկ կտուցը Սաթենիկին ուղղելով այգիին պատին վրայէն քանի մը անգամ ճռուողեց ... ու ... թռավ» («Ոստան», 1920):

Նույն պահին Արմտանի այգիների պահապանը արևաճաճանչ քարի գագաթից ձայն է տալիս. «-Հարս-նէ՛ր ... աչքերնիդ լոյս ... հարսնէ՛ր Ըստընպուլոր է եկեր, Ըս-տը ն-պոլ-ւոր»:

Տենչացված անունների թվում է նաև Խանումենց Վահանը՝ Սաթենիկի նշանածը¹: Սաթենիկի սիրտը բաբախում է, տաքություն պատում մարմինը, փետատն (փոր անելու գործիքը) ընկնում է ձեռքից: Ե՞րբ պիտի իրիկուն լիներ, որ տուն գնար: Շուտ է ուզում գնալ, բայց բոլորը պիտի ասեին՝ «նշանածը եկեր է, չի կրնար կայնիլ»: Այդքան տարիներ բացակա ամուսինը հիմա այնքան մոտ էր, բայց ինքը չի համարձակվում գնալ. ... :

Շարունակում է փորելը, սակայն անուժ: Օրվա մի պահի, վերջապես, գոտեպնդվում է. տեսնելով, որ հարևան այգում աշխատողները գյուղ են գնում, ինքն էլ է ճանապարհ ընկնում: Ահա Կարմիր քարի բարձունքը, ահա գյուղը: Նորից ու նորից շիկնում է, վարանում՝ ինչ պիտի մտածեն

¹ Ընդունված կարգի համաձայն՝ կինն իրավունք չունի ամուսին կամ երիկ անվանելու իր կողակցին:

մարդիկ. պիտի ասեն «վագեր եկեր է»: Սաթենիկը մտածում է, որ հիմա տունը լցվել է հյուրերով, սկեսուրն ընդունում է շնորհավորելու եկած մարդկանց, ամուսինը նստել է սեղանի ճակատին..., ինքն իր մեջ հրճվում է, ժպտում: Մնձուրին գրում է, որ եթե մեկը հանդիպեր Սաթենիկին, անպայման կհարցներ. «Հանրմ աղջնակ, ինչո՞ւն խնդալն է ատ»: Բայց ո՞վ կարող էր կռահել, որ նրա ժպիտի մեջ թաքուն ու փայփայված սպասումներ կային, գուցե նաև այն, որ թեև գրողն այս պատմվածքում չի ասում, բայց հետագայում գրած իր «Միլա» պատմվածքի վերջում գրել է. պանդխտությունից վերադարձած Սլոյանը, երբ գիշերը մենակ է մնում իր կնոջ հետ, ասում է. «... չգա՞ս, չհանո՞ւիս, լույսը չմարե՞ս», որին նրա կինը՝ Արեգը, պատասխանում է. «- Ի՞նչ անհամբեր ես...» (Մնձուրի, 2018:389):

Ահա և Սաթենիկենց տան դարպասները ..., բայց տան դուռը փակ էր. «մարդ չի կար»: Տնից դուրս է գալիս սկեսուրը և սրտնեղած զարմանում, թե դե՞ռ կոչնակից երկու ժամ առաջ հարսն ինչու է տուն եկել, կիսատ թողել աշխատանքը. «... ըս ո՞ր ատենան գալն է...»:

Շփոթված ու հուսախաբ Սաթենիկը չգիտի ինչ պատասխանել, նա դեռ իր փայփայած երագանքների մեջ է՝ «ծաղիկներով քողքուած ու հարս եղած» նշենու բուրումների, դեղին թռչնիկի «ճռուտղումների», որոնցից և ոչ մեկը հիմա չկար, ինչպես որ չկար իր սիրելի Վահանը: Հուսահատությունն էր տիրապետողը, թեև արցունքներ չկային, արցունքները ներսում էին:

Այդպես շատ-շատերի համար անցնում էին երկար ու ձիգ օրերը, տարիները..., մի ամբողջ կյանք՝ հեռու տնից ու հարազատներից, մի երկար-երկար պաս, որ վերջ չուներ, և որը միայն ուտեստի պաս չէր, այլև զգացումների, մարմնական. . . : Եվ այդ ոչ միայն սաթենիկների համար: Սպասումների ու կարոտների մեջ էին ապրում պանդուխտ դարձածների տան բոլոր անդամները, այդ թվում և երեխաները. *«Խաթումամ, Կաղըն-դին հայրիկս ալ պիտի գա՞յ Ըստընպօլէն...»*, - գրում է Մնձուրին իր «Նորէն Նուռ մամը» պատմվածքում:

«- Չէ, ձագուկս, ...չպիտի գայ, ինտո՞ր պիտի գայ: Հայրիկիդ տեղը հեռու է շատ, շատ հեռու է: Անունը մնա ան Ըստընպօլին»:

- Խաթումամ, ես հայրիկս հէջ չեմ գիտեր: Ակոյին հայրիկին պէ՞ս է...» (Մնձուրի, 2018:84):

«Անունը մնա ան Ըստընպօլին...», որ ասել է թե՛ ավերվի, վերանա, քանդվի, և ոչ միայն այն պատճառով, որ պանդխտությունը փրկություն չէր բերում, այլև այն պատճառով, որ քանդում ու սպառում էր գյուղը, տունը, ընտանիքը, մարդկանց դժբախտություն պատճառում, խոչընդոտում սերնդագործությանը: *«Մեր ուզելովը չենք կեցեր հոս...»*, - գրում է Ստամբուլում պանդխտության մեջ գտնվող Այլայենց Ավետիսը («Ըստան-

պոլ») գյուղ ուղարկած իր նամակում:–...*բայց ի՞նչ պիտի ընենք*» (Մնձուրի, 2018:291):

Երկրում դրամ չկար: Մարդիկ գիշեր ու ցերեկ աշխատում էին դաշտերում ու այգիներում, բայց, ինչպես վկայում է Մնձուրին իր «Միլա» պատմվածքում. «... *հետին տասնոց մը անգամ*» չկար անհրաժեշտ կարիքները հոգալու համար: Աշխատած ու ամբարած բերքը՝ ցորեն, գարի, խաղող, բուս, ընկույզ, թուր, օղի, գինի... առնող չկար, «*տասը փարա տուռ*» չկար, քանի որ ոչ ճանապարհներ կային, ոչ էլ՝ տեղափոխող միջոցներ: Բհարկե մարդիկ իրենց սակավ պահանջմունքներն ապահովում էին, բայց կային պետական տուրքեր, որոնք միայն դրամով էին գանձվում. «... *Երզնկայեն տուրքերու հավալէ* (հարկահան – Ա. Ա.) *մը գայ, հարիրապետ մը ձիաւոր զափըթիաներով* (ոստիկաններով-Ա.Ա.) *զան գեղը պաշարեն, նստին, մարդ, անասուն չթողուն որ դուրս ելլէ, սալեանը, պէտէլը, եօլ փարասին, աղնամը* (բոլորը տուրքի տեսակներ են – Ա. Ա.) *որ ուզեն ի՞նչ պիտի տայ*» (Մնձուրի, 2018:291):

Չունևորները՝ 4-5, ունևորները՝ 10-15 ոսկի պիտի տային: Միակ ելքը մնում էր պանդխտությունը: Եվ գյուղերը, բնակավայրերը դատարկվում, մաշվում էին, հալվում: Ինչպես Մնձուրու գավառ Երզնկան, այնպես էլ Քեմախը, Չմշկաձագը, Ակնը, Արաբկիրը, Տիվրիկը... «*պանդխտութեան դրկող*» հիմնական գավառներն էին, որը հանգեցնում էր թուրքական իշխանությունների կողմից հայկական բնակավայրերի՝ խորամանկորեն կազմակերպված ինչպես տնտեսական քայքայման, այնպես էլ պաշտպանական թուլացման:

Հարազատներից, բնաշխարհից, սովորույթներից բաժանվելուց զատ, պանդխտության ուղին բռնածների համար ամեն ինչ ցավ էր ու տառապանք, որոնք սկսվում էին հենց սկզբից՝ ճանապարհից: Արմտանցիները օրեր շարունակ դժվարին կածաններով, վտանգվելով ավազակային հարձակումներից, ոտքով պիտի հասնեին սևծովյան Կիրասոն նավահանգիստ, որից հետո մի քանի օր նավով մեկնեին Կ. Պոլիս կամ այլ քաղաքներ՝ այնտեղ կատարելով ամենատին աշխատանքներ:

Մնձուրին գրում է, որ գյուղերում շատ էին այն տները, որտեղ ոչ մի տղամարդ չկար, և տան ու դաշտի աշխատանքի ողջ ծանրությունը մնում էր կանանց ու երեխաների վրա: Բարի սովորույթ էր. նման դեպքերում հարևանները գալիս էին օգնության, վարում, կալսում, այլ աշխատանքներ կատարում՝ չթողնելով, որ «տունը փլի», սակայն ամենօրյա աշխատանքները շատ շատ էին, և տան կանայք է, որ պիտի կատարեին: Բարեբախտաբար կար պապերից եկող ավանդույթ՝ կանայք չէին պանդխտում. «*Անոնք մեր տուները շենցնողներն են, տուներուն հիմներն են: ...Տուն մը ծառի մը կնմանի: Ծառ մը հանես, ուրիշ տեղ մը տանիս դնես՝ հարյուրեն մեկը կբռնի, իննսունինը կչորանա*» (Մնձուրի, 1986:374-375):

Սկսվող կյանքն ամեն բանով օտար էր մեծ քաղաքների խուլ անկյուններում ծվարած գյուղացի մարդկանց համար: Օտար՝ թե՛ բարոյական, թե՛ ֆիզիկական, թե՛ կենցաղային առումներով:

Օրավուր աճող կարոտներից բացի՝ պանդուխտը, որ հոգով, մտածումներով, կենցաղով ու մարդկային բնույթով շարունակում էր մնալ նույն գյուղացին (նա ոչ միայն հագնվում, այլև ուտում էր այն, ինչ որ գյուղում), ստիպված էր կատարելու ֆիզիկական չարքաշ ու ստորացուցիչ աշխատանքներ: Քաղաքում նա կարող էր լինել միայն բեռնակիր, ջրկիր, փռապան, փողոց մաքրող, սպասավոր, դռնապան, որը ոչ տնտեսական ապահովություն էր բերում և ոչ էլ, առավել ևս, հարստություն, որոնց չէին նպաստում նաև մարդկային այն ազնվությունն ու անարատությունը, որոնք նրանք քաղաք էին բերել իրենց գյուղերից: Պանդուխտը *«գիշեր, ցերեկ հարամ պիտի ընէր, չպիտի ուտէր, չպիտի ծախսէր»*, որպեսզի մի քանի դրամ հավաքեր երկիր ուղարկելու համար. «Այսչափ դրամով կապրվի՞ն: Բայց ի՞նչ պիտի ընեն, ապրվին, չապրվին՝ աս է» (Մնձուրի, 1986:443): Այդ անելանելիության, ստիպվածության, զրկանքների ու կրած տառապանքների մասին Մնձուրին գրել է իր «Տիվրիկցի Միսաքը», «Տաղլունց Մարոն», «Մեր մայրերը» և այլ պատմվածքներում ու մանավանդ «Տեղեր ուր ես եղեր եմ» ինքնակենսագրական և հուշագրական էտմահու լույս տեսած գրքում:

Մնձուրին իր պատմվածքներում գրեթե չի անդրադառնում պանդուխտների կյանքի բարոյական կողմին, ինչպես, ասենք, Գր. Ջոհրապն իր «Այրին» պատմվածքում, որտեղ գյուղացի Մարտիրոսն իր ուժն ու երիտասարդությունը սպառում է Պոլսի քաղքենի ու անբարոյական, Ջոհրապի բնութագրմամբ «ոսոխ» ու «տարփատենչ» կանանց միջավայրում՝ այդպես էլ գյուղ *«դառնալու խոսք մտիկ»* չանելով և իր կնոջը՝ Ջարդարին չհիշելով, դառնալով «Փերայի ամեն սովորությանցը, զբոսանքներուն մոլությանցը տեղյակ մեկը» (Ջոհրապ, 1962:64):

Մնձուրու պատկերած պանդուխտներն էականորեն տարբերվում են մեր գրականությանը ծանոթ նախորդ բոլոր կերպավորումներից: Վարուժանի, Ջոհրապի, Ջարդարյանի կերտած տիպարները անհատներ են՝ առանձին ճակատագրով ու առանձին հոգսերով, օտարության մեջ իրենց գորշ օրերը քարշ տվող միայնակ գոյություններ: Մնձուրին ստեղծում է հասարակական, ազգային ու համայնքային գիտակցությամբ օժտված մարդկանց, ընդհանրական կյանքով ապրող, միմյանց խնդիրներով, հոգս ու ցավով ապրող պանդուխտների կյանքի պատմությունը, որտեղ մեծ է ներկայությունը տան ու գյուղի:

Նրանք ունեն ամենքի կողմից ընդունված ու պահպանվող օրենքներ, որոնց մեջ առաջնային են գյուղում մնացած տան պահպանումը, գյուղական կյանքի իրադարձությունների նկատմամբ անհագ ու անկանգ հետաքրքրությունը, *«բարի ճանապարհի»* և *«բարի գալուստի»* արարողու-

թյան ընդունված սովորությունները, գյուղին միասնական օգնություն ցուցաբերելու պատրաստակամությունը, սոցիալական համերաշխությունը: Այս առումով հատկապես առանձնանում է «Միլա» պատմվածքը:

Իր ստեղծագործական մուտքի առաջին իսկ տարիներից Մնձուրին ամենատարբեր առիթներով անդրադարձել էր պանդխտության հարուցած հետևանքներին՝ պատկերելով թե՛ օտարության մեջ գտնվողների, թե՛ գյուղում մնացածների հոգեբանական ծանր վիճակը: «Ավետիս» պատմվածքում, որի մասին արդեն գրել ենք, Մնձուրին չէր անդրադարձել պանդխտության մեջ գտնվող հերոսի կյանքին ու Պոլսի մեյդաններում նրա անցկացրած սոցիալական դժվարին օրերին, պատմվածքում խոսք չկա նաև նրա սիլա (տունդարձ) կատարելու մասին:

Ըստ ամենայնի՝ պանդուխտ մարդու կյանքի այդ շրջանի պատկերումը երկար ժամանակ մտատանջել է գրողին. իսկ ինչպե՞ս կվերադառնար այդ պանդուխտը, ի՞նչ կլինեի և ի՞նչ կաներ: Եվ ահա նա գրում է «Միլա» պատմվածքը¹, որտեղ նույնությամբ պահպանել է նախորդ պատմվածքի հերոսի՝ Վահանի անունը, ով պանդուխտ էր Պոլսում, բայց որ սիլա չէր կատարել:

Ըստ գյուղական ավանդույթի՝ սիլան՝ տունդարձը, պարտադիր էր յուրաքանչյուր պանդխտողի համար: Դատապարտելի էր ամբողջ ընտանիքներով պանդխտելը և չվերադառնալը: Այդպես գնացողներն անիծվում էին, քանի որ գերդաստանը *«ցանուցիր»* էր լինում, մարում էր օջախը, քանդվում տունը: Իսկ վերադարձողի, ինչպես նաև նրա հարազատների համար ամբողջական արարողություն ու տոն էր տունդարձը, որը և պատկերել է Մնձուրին իր ամենածավալուն գործերից մեկում, որը վերնագրել է հենց այդպես՝ «Միլա»:

Թեև Մնձուրին գրում է, որ այս պատմությունը *«1890-1894 տարիներում»* է վերաբերում, այսինքն՝ երբ ինքը 4-8 տարեկան էր, սակայն պատմվածքի հերոսի՝ Վահան Սըլոյանի կերպարում Մնձուրին իր անձնական կյանքի ուշ շրջանի (1898-1914) բավականին շատ տարրեր է ներմուծել՝ *«գիր մը կգրեի, որ կսքանչանայիր: Վայրկենական ալ կգումարեի, կբազմապատկեի, հաշիվ մը կհանեի»* (Մնձուրի, 1986:367), (Մնձուրին այնքան սքանչացնող ձեռագիր է ունեցել, որ նրան քիչ է մնացել, որ թուրքական պալատ գրագիր տանեին), հատկանիշներ, որ իրենն էին: Անգամ Սըլոյանի երեխաների անուններն իր՝ Մնձուրու գերդաստանի անուններն են՝ հենց իրենը, Ակոբիկ՝ տղայինը, Մարանիկ՝ աղջկանը: Սըլոյանի՝ Պոլսում կատարած աշխատանքներն էլ

¹ Մնձուրին այս պատմվածքը գրել է իր կյանքի բավականին ուշ շրջանում:

Պատմվածքի ձեռագիր օրինակը, ըստ Ռոպեր Հատեհճյանի վկայության, նա հանձնել է Հրանտ Մաթևոսյանին (Տե՛ս «Աղթամար», 2022:12):

«մնծուրիական» են՝ գարի, հարդ, թեփ վաճառել, հացագործությամբ զբաղվել: Սըլոյանի քեռին պատմվածքում Տեր Պողոսն է, ով հենց Մնծուրու քեռին էր ու գյուղի Տեր Պապը, Սըլոյանի մյուս քեռին՝ Միքայելը, նույնպես Մնծուրու քեռին է: Նույնացումները կարելի է էլի շարունակել: Այսպես, ինչպես ներկայացվում է պատմվածքում, Սըլոյանի զբաղմունքը, որը «տեզկյահտար» (գործակատար, գործավար, հաշվետար) է աշխատում, իսկ նախկինում՝ թխված հացերը շալակի կողովով նպարավաճառներին, նավահանգստի ճաշարաններին է տարել ու վաճառել, ճիշտ և ճիշտ համընկնում է Մնծուրու՝ Պոլսում գտնված ժամանակ կատարած գործերին: Նույն հագուստներով է հանդես բերվում Սըլոյանը, ինչ Մնծուրին է եղել՝ «*բուրդե հաստ գուլպաներ..., կապույտ կտավե սալթա..., կապույտ շալվար*» (Մնծուրի, 1986:368): Կամ, երբ հեղինակը Սըլոյանի վերադարձի մասին գրում է. «*Երբ քսան տարեկան եղավ...*», Մնծուրին ևս բոլորել էր 20-ը, երբ 1907-ին եկավ երկիր: Պատմվածքում ճշգրտությամբ արձանագրված է նաև այն իրողությունը, որ Մնծուրին, երբ իր գավառի հագուստները փոխել է տեղական հագուստներով, դրանք բոլորը մեծ են եղել իր վրայով. «*Թող ըլլար: Նեղ չըլլային*», - ասել էին նրան: Պատմվածքում ասվում է նաև, որ Սըլոյանենք «*երկիրը Արխանյաններուն¹ կնքահայրն էին*», մենք Մնծուրու կենսագրությունից գիտենք, որ Մնծուրու գերդաստանն էր այդ կնքահայրը: Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ այն ամենը, ինչ ներկայացվում է պատմվածքում, իրական հիմքերի վրա է հյուսված և հավաստի ու ընդհանրական պատկերն է պանդուխտ հայ մարդու:

Սըլոյանը բարեկամների ու իր հարազատների համար բերում է զանազան նվերներ՝ էնթարիներ (խալաթներ), հագուստներ, գլխարկներ, ուլունքներ, զմեղներ (դանակներ), հինա, սուրմա, զանազան իրեր և առարկաներ, քաղցրավենիք, շաքար..., բաներ, որոնք իրենց հետ բերում էին բոլոր պանդուխտները, այդ ամենը տարիներ առաջ բերել էր նաև Մնծուրին:

Հայրենիք վերադարձողը միայն իր իրերը չէ, որ տանում էր: Համերկրացի ծանոթ, թե անծանոթ գնացողի հետ պանդուխտներն իրենց տնեցիներին ու հարազատներին նվերներ էին ուղարկում, նրան բարի երթ մաղթում, բարևներ ուղարկում յուրայիններին. «... մեր բարևները տարեք ամենուն», նաև բարևներ «*հայրենիքին՝ լեռներուն, ձորերուն*»: Պանդխտության մեջ գտնվողները՝ որպես բարի ավանդույթ, դիմավորում էին նաև երկրից եկողներին, հարց ու փորձ անում հարազատների, համագյուղացիների, անգամ կենդանիների մասին. «*Եզ, կով, ոչխար, ինչ որ*

¹ Գալուստ Արխանյանը իր խմբով ապստամբել է թուրք իշխանությունների դեմ, բարձրացել լեռները, ձերբակալվել և 101 տարով Երզնկայի բանտ նստեցվել:

ունենին», հետաքրքրվում՝ գյուղի «... դեմի բլուրին գազաթի մատուռն ու առաջքի ծառը հո՞ն են»։ Թեև ընդունված էր, որ 4-5 տարին մեկ պիտի վերադառնային իրենց ընտանիքներ կամ փոխարինվեին գերդաստանի հասուն տարիքի մյուս տղամարդկանցով, բայց շատ էին դեպքերը, երբ պանդխտողը 10-20 տարով մնում էր օտարության մեջ և հնարավորություն չէր ունենում վերադառնալ իր ընտանիքի գիրկը՝ այդպես էլ չմասնակցելով իր երեխաների պսակադրությանը, չտեսնելով իր թոռան կամ գերդաստանի մյուս անդամների ծնունդները։

Արդեն նշել ենք, որ կրկնակի ծանր էր գյուղում մնացած կանանց վիճակը, որոնց ուսերին ծանրացած էին երեխաների խնամքը, տան ու դաշտի աշխատանքները, միայնության ու կարոտի այն կացությունը, որը հաճախ երգ էր դառնում, օրոր, մրմունջ ու տառապանք թե՛ տղամարդկանց համար, ովքեր, մանավանդ, հաճախ էին երգում Ակնում տարածված հայրեններից մեկը. *«Աս տարի ալ պիտի չգամ, // Թող ճամբուս չնային»* (Մնձուրի, 1984:98), թե՛ կանանց համար. *«...Կերիմ, կվառիմ, ջուրի պես ծարվցեր եմ, աղաս, ճամբուդ կնայիմ», «Տուն եկուր, աղաս, էլիր տուն եկուր, Արմուղանդ չեմ ուզեր, աղաս, արևդ առ եկուր»* (Մնձուրի, 1986:376-377)։

Սիլա կատարող, տուն վերադարձող պանդուխտն իհարկե իր հետ տանում էր որոշ արմուղաններ (նվերներ)։ «Սիլա» պատմվածքում գրողը միտումնավոր կերպով այդ բեռները բազմապատկված է ներկայացնում՝ նպատակ ունենալով նախ ցույց տալ Սըլոյանի հոգատարությունը հարազատների, համագյուղացիների նկատմամբ, ինչպես նաև՝ թե ինչ էին բերում առհասարակ պանդուխտներն իրենց հետ քաղաքներից, որոնց հիմնական մասն առաջին անհրաժեշտության իրեր էին՝ հինա, դանակ, լաչակ, անկողինների կտավ, շաքար...։

Եվ ահա Սըլոյանը հայրենի եզերքում է։ Պատմվածքի այս հատվածում Մնձուրին պատկերում է, թե ինչպես Սըլոյանը տուն հասնելուց առաջ անցնում է հայրենի դաշտերի մոտով, նայում ցորենի արտերին. *«Ճամբուն երկու կողմը՝ աջը, ձախը, դեպի վեր, դեպի վար, մինչև շուրջանակի բլուրներու ստորոտը ցանված էին, ափ մը պարապ գետին չկար։ ...Ամենքը ալ մաս-մաքուր էին»* (Մնձուրի, 1986:379)։

Սըլոյանը մտնում է արտերի մեջ, հիանում, հրճվում հողերի բերրիությամբ։ Սա հենց հայրենի հող ու ջրի այն անկանգ կարոտի դրսևորումն էր, որ պանդուխտին տուն էր բերում, սիլա կատարել տալիս, որ տան ու ընտանիքի հավերժության գրավականն էր մնում ամեն արմատանցու համար։

Մեծ ու պզտիկ Արմտաններից և շրջակա գյուղերից հավաքված մարդիկ Սլոյանին դիմավորում են Քարս աղբյուրի մոտ՝ գյուղից դուրս, որը հարգանքի ու սիրո նշան էր։ *«Բարի՛ եկաք»*, - գոռում են ամենքը, թնդացնում լեռ ու ձոր, հուզվում են սրտերը, թրջվում աչքերը։

Ամենամեծ արարողությունը բարեկամների ներկայությամբ սիլաճիի բերած բեռների բացումն էր¹, գունավոր շաքարներ, որոնց մի մասը բարեկամների համար էր, Հալեպի կտավ և բազում այլ նվերներ: Մլոյանն իր հետ բերում է ոչ միայն հայ, այլև դվրաշ ու քուրդ պանդուխտների ուղարկած իրերն ու նվերները նրանց հարազատներին: Նաև մեկ սնդուկ մոմ ու խունկ էր բերել եկեղեցու համար, երկու սնդուկ՝ «*«Մայրենի լեզու», քերական, հեգարան, տետրակ, գրիչներ դպրոցի տղոցը»*, որոնք գնվել էին պանդուխտների հավաքած դրամներով՝ ցուցաբերելով համայնքային ու անհատական **հոգատար** վերաբերմունքի ու մտածողության վառ օրինակ, հասկանիշ, որ տիպական է Մնձուրու տարբեր պատմվածքներում կերտված շատ հերոսների համար, որոնցից մեկն էլ Մարիկ Տալիան է (նույնանուն պատմվածքում), ով, հասնելով իր փափագին՝ «*տալիա մը ցորեն»* (հարյուր կոտ) հավաքել իր արտից, թին առնում է ձեռքը և ցորեն բաժանում «*ով եկավ առաջքը, տերտերին, ժամկոչին, ժամուն, դպրոցին..., վանքին, ասորի վարդապետներուն»* (Մնձուրի, 1986:72):

Տարիներով հեռուներում գտնվող Մլոյանը բնական է, որ իր համագյուղացիներից, հարազատներից առավել կարոտել էր իր կնոջը՝ Արեգնազին, որն իր հերթին, որքան էլ կարոտած լիներ ամուսնուն, իրավունք չունեի այն ցուցադրելու: Եվ երբ բոլոր հյուրերը հեռանում են, ամուսինները չարդախ են բարձրանում՝ քնելու: Կնոջ հարդարած փափուկ անկողին (երկու բրդյա դռակ՝ իրար վրա դրված, գինեգույն երեսով վերմակ) դեռ չմտած՝ Մլոյանը բաճկոնի գրպանից հանում է ոսկե շղթայով զարդուկները. «*- Քեզի՝ իմ նվերս...*» և նաև այլ թանկարժեք իրեր, որոնցով հիանում է կինը. «*- Ալ հերիք նայիս, հերիք խաղաս ոսկիներուն հետ, չգա՞ս, չհանվի՞ս, լույսը չմարե՞ս...*»

- *Ինչ անհամբեր ես,- ըսավ կինը*», - այլևս մի կողմ դնելով նվիրված ապարանջաններն ու ոսկե մատանին, որը նշանակում էր վերադարձի երջանկություն, հայրենի տուն ու տեղի երջանկություն, սերնդաշարունակման խորհրդի հաստատում, հենց հանուն որոնց էլ անմարդկային չարչարանքների էին գնում պանդուխտները՝ սիլա կատարելու բաղձանքը միշտ հոգիներում պահած:

Կարելի է մտածել, Մնձուրին ինքն իրեն հակասում է, երբ այս պատմվածքը գրելուց առաջ և հետո, իր բազում գրություններում ու զանազան պատմվածքներում հաստատում է, որ պանդխտությունը չարիք էր հայ գյուղերի համար: Չէ՞ որ այս գործով հակառակն է ցույց տրվում. պանդխտած հայը բարիքներով ու ոսկե մատանիներով է տուն վերադառնում: Բնարկե, պատահում էր նաև, որ առանձին դեպքերում նրանցից ոմանք ունևորության աստիճանի դրամ էին վաստակում հեռուներում:

¹ Այդ արարողությունը Արմատանում շատ նման էր հարսի բաժինքի հրապարակային բացմանը հարսանիքի հաջորդ օրը

Սակայն Մնձուրու այս պատմվածքի շեշտադրումն այդ չէ, գրողն այստեղ նախ և առաջ պանծացնում է վերադարձի գաղափարը, դրվատում տան ու հարազատների նկատմամբ չմարող նվիրվածությունն ու սերը, հայրենի եզերքի հանդեպ ունեցած կարոտները, նաև հասարակական կառույցների՝ եկեղեցու, դպրոցի վերաբերյալ այն հոգատարությունը, որ պանդուխտներն են դրսևորում:

«Միլա» պատմվածքի յուրովի շարունակությունը կարելի է համարել «Ըստանպոլ» գործը, որտեղ Մնձուրին պատկերում է մեկ այլ իրականություն՝ հայրենի շեն հողի, բարեկամական կապերի ու փոխհարաբերությունների փոխարեն, որոնք գյուղը պահող գործոններ էին, առաջ են բերվում այլ իրողություններ: Պանդխտության մեջ գտնվողների մի մասն այլևս չի մտածում գյուղական կյանքի մասին, չի մտածում տունդարձ կատարելու մասին: Նրանք իրենց կյանքը կապել են քաղաքի հետ, որն ամեն ինչով օտարացման է տանում: Քանդվում է հայ ընտանիքը, այն վեր պահող անձը՝ կինը, ևս հեռանում է իր ծննդավայրից, որը նշանակում է՝ մարում է տունը, փլուզվում գյուղական համայնքը, և ուրեմն՝ լքվում և անտեր են մնում դաշտերն ու արտերը, հայրենի հողը:

Ցավն այն էր, որ գնալով հաճախադեպ էին դառնում Ստամբուլից եկող համանման նամակները. *«Ես հայրենիք չեմ կրնար գալ... ես հոս Եմիշը (թաղամաս Կ. Պոլսում-Ա. Ա.) խանութ մը բռնեցի, ... դուն հարսդ՝ Դշխուն, կուզեմ, որ դրկես՝ գա»* (Մնձուրի, 1986:385),- գրում է Ստամբուլում գտնվող Ավետիսն իր հորը:

Շատերն արդեն տարել են իրենց կանանց ու երեխաներին: Իսկ ի՞նչ պիտի անեին գյուղում մնացածները՝ ծերացած ծնողները, մամերը, ո՞վ պիտի սար գնար խոտ քաղելու, այգի ու պարտեզ մշակեր, ոռոգեր, կենդանիների խնամեր, խաղողները կթեր: Գնացողներից այլևս քչերն էին հետ վերադառնում. *«... քանի՞ն էտ դարձեր է»*, - հարցնում է Մնձուրին, և ինքն էլ պատասխանում. - *«գնալ կա, գալ չկա»*:

Երբ գալիս է Ավետիսի կնոջ գնալու օրը, որին սրտի *«թովռոցով»* էր սպասել նաև ինքը՝ իր ամուսնուն պիտի տեսներ, Դշխուն ցնցվում է, *«ոտքերեն մինչև գլուխ տեսակ մը եղավ... ...ինք չկար, ինքը չէր, որ կշարժեր, կշարժեին զինքը»* (Մնձուրի, 1986:387):

Նրա կյանքում հանկարծ փոխվում է ամեն բան: Նա այլևս հյուր է զգում իրեն իրենց տանը, *«ինք այլևս տունեն չէր»*, հացը կուլ չգնաց: *«Դշխո՛, մեզ չմոռնաս»*, - ասում են նրան ճանապարհ դնողները, թեև գիտեն, որ ով Ստամբուլ է գնում, մոռանում է ամեն բան, այդ թվում նաև իր հարազատներին: Նրանք՝ այդ կանայք, գնում էին, ով գիտե, նաև լրացնելու «Ըստանպոլի» քաղքենի կանանց շարքերը, որոնք *«թեմպելներ»* էին, չէին աշխատում, քնում էին, մինչև *«արևը պորտի վրա ցաթե»*:

Իր մի շարք պատմվածքներում Մնձուրին կերտում է համանման կերպարներ, որոնք գնալով մոռանում են իրենց ծննդավայրը, կորցնում

մարդկային հատկանիշները, դառնում քաղքենի, սկսում ապրել նոր բարքերով («Դաշնակը», «Սկյուտար», «Գնալը», «Հյուրերը»): Օրինակ՝ «Հայան հարսիկին Մուշեն» պատմվածքում Մնձուրին գրում է այն մասին, որ պանդխտության գնացածներից ոմանք էլ ոչ միայն երկիր չէին վերադառնում, այլև օգնություն չէին ուղարկում իրենց հարազատներին, անգամ զլանում էին նամակ կամ գրություն գրել: Այսինքն՝ տեղի էր ունենում մոռացում, հեռացում ու նահանջ ամեն ընտանեկանից և ազգայինից:

Նույն ուրացումը գնալով ավելի խորացավ հետպատերազմյան Պոլսում: Ետմահու լույս տեսած «Տեղեր ուր ես եղեր եմ» գրքում Մնձուրին վկայում է, որ *«Ժամանակը, կամ եթե կուզեք պատմությունը ըսեմ. իր մեջը առաւ, ուրացուց ամէնը, զոր ես կը պատմեմ: ... Հիւրմիւլեզեան Երուանդ էֆենտիին տունը կը մնայ, չփլցուցի ն: ... Տղաքը՝ Արամն ու Գեղամը, իմ ամէն հաց տալուս կը վազէին դուռը կուգային: «Դուն ծիծեռնակը գիտե՞ս: Դուն Մայր Արաքսին գիտե՞ս, Կոռնկ ուստի կուգասը գիտե՞ս...»»* (Մնձուրի, 1984:98-99): Հարցումներ, որ համագոր էին ու վկայություն ազգային պատկանելության, մինչդեռ՝ հիմա «փլցուած» էր շատ բան:

Սա արդեն 70-80-ական թվականների Ստամբուլն էր, որտեղ այլևս *«Անարատ հայերէն խօսող»* տներ չկային...:

Դառնալով պանդխտության թեմաներով գրված Մնձուրու լավագույն գործերին՝ նշենք, որ գրողը բոլորովին այլ խնդիրներ էր առաջ քաշում, որոնց մեջ կարևորագույնն էր ամեն կերպ անարատ պահել ընտանիքի, տան, ասել է թե՛ հողի ու երկրի, նվիրականության խնդիրները, որոնց ոչ միայն հետամուտ էր Մնձուրին իր կյանքով, այլև դրանց ջատագովն ու պաշտպանն էր իր գրականությամբ:

Պանդխտությունը չէր լուծում գյուղաշխարհի սոցիալական, տնտեսական խնդիրները, և այդ ոչ միայն չնչին վաստակի ու վարձատրության, այլև գյուղական կյանքի հոգսերի ու կարիքների բազում պահանջների առկայության պատճառով: Բայց այն լուծում էր և *«լուծեց»* հայության նկատմամբ տարվող թուրքական իշխանությունների նպատակադրումները, որոնք սկսվում էին էժան աշխատուժի շահագործմամբ, սերնդաբերության սակավությամբ և վերջանում բնակավայրերի դատարկմամբ ու պաշտպանության թուլացմամբ, որը և տեղիք էր տալիս պարբերական թալանների, որի մասին Մնձուրին վկայում է իր մի քանի գրություններում («Առջինեկ», «Թեփթացի Ղըմըլը», «Տաղլուենց Մարոն» և այլն), իսկ հետագայում խոսում նաև աքսորների ու ջարդերի մասին, ինչպես նաև մատնանշում այն իրականացնողներին, որոնց Մնձուրին երբեմն անվանում է «խուժան», երբեմն՝ «կառավարություն»:

Մնձուրին իր «Կենսագրությունս» գրության մեջ, խոսելով պատերազմական տարիների (1914-1918թթ.) մասին, վկայում է, որ ինքը, Պոլսում գորակոչվելով, փառագործ էր աշխատում և հաց մատակարարում թուրքական բանակի զորամասերին, որոնց թվում «Սկիւտարի Փաշա Գափուի

սիվիլներուն» (քաղաքացիական անձանց.-Ա. Ա.), *«որոնց քանտերէն արձակեր էին, զծառք կերպասներէ համազգեստ հագցուցին, մարզեցին, գունդեր կազմեցին...»* (ընդգծ. – Ա. Ա.) (Մնձուրի, 1984:175), ասել է՝ հանցագործներից ջարդարարներ պատրաստեցին, որոնց մի մասին էլ հայերի դեմ ուղղեցին:

Այդ ամենը հանգեցրեց վերջնական այն նպատակի իրականացմանը, որին հետամուտ էր թուրքական բռնակալությունը դարեր շարունակ՝ «Հայաստանը՝ առանց հայերի» կարգախոսի գործնական կիրառման, արևմտահայության բնաջնջման, որի մասին ևս գրել է Մնձուրին դեռևս քսանական թվականներին շարադրած գործերում («Քրոջ սեր», «Եղնիկ աղպար», ավելի ուշ՝ «Խաղցեք զառնուկներս, ուլիկներս, խաղցեք, մարդն ալ գնաց, տերտն ալ գնաց, խաղցեք»), որոնցում բնաբանների, ընծայականների կամ այլասացությունների ձևով գրում է հայոց նահատակությունների մասին: Այդ մասին Մնձուրին արտահայտվում է անգամ իր որոշ պատմվածքների վերնագրերում, որոնցից մեկն էլ «Մեներ է Քաղաքը ծիրանի» (նկատի է առնված Ակն քաղաքը) գործն է: Երբեմն էլ հայ և քրիստոնյա այլ ժողովուրդների՝ հույն, ասորի, նախճիրների մասին Մնձուրին գրել է շատ ավելի քողարկյալ ձևով, որի պատճառը թուրքական գրաքննության արգելափակումներն էին: Օրինակ, «Բրիտետեցի Տիմիթը» պատմվածքում գրում է, որ ավերակ հույն գյուղերի բնակիչները «ե՛րբ եւ ո՛ւր գաղթեր են, չենք գիտեր» (Մնձուրի, 2018:165), կամ, «Ղուռուչայցիները» պատմվածքում Մնձուրին գրում է բռնագաղթից հետո իր գավառում՝ Երզնկայում, մնացած մարդկանց մասին, ովքեր երբեմն բարեբեր դաշտերն ու այգիները ստերջության են մատնել, որի պատճառը, ինչպես ասում է գրողն իր մուսուլման զրուցակցին. «ծուլութիւնն է, դուք էք» (Մնձուրի, 1966:59):

Պանդխտությունը Հակոբ Մնձուրու բազմաբնույթ գրականության գլխավոր թեմաներից մեկը եղավ և մեկ անգամ ևս հաստատեց, որ չնայած անհամար տնտեսական շահագործումներին, ազգային ու քաղաքական բռնություններին՝ արևմտահայ մարդը ապրել ու արարել է և թեև հաճախ տառապել է օտարության մեջ, սակայն սիրել ու հավատարիմ է մնացել իր ծննդավայրին, հայրենի հողին ու տանը:

Գրականության ցանկ

1. **Զոհրապ Գ.**, Երկերի ժողովածու, Երևան, «Հայպետհրատ», 1962, 564 էջ:
2. **Մնձուրի Հ.**, Մենք, Անթիլիաս, Գեորգ Մելիտենցի գրական մրցանակի հրատ., թիվ 98, 2018, 528 էջ:
3. **Մնձուրի Հ.**, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 1986, 542 էջ:
4. **Մնձուրի Հ.**, Տեղեր ուր ես եղեր եմ, Իսթանպուլ, «Ռշտունի Գարագրդեան» գրական մատենաշար, 1984, 209 էջ:

5. Մնձուրի Հ., Արմտան, Իսթամպուլ, «Մարմարա» թերթի տպարան, 1966, 320 էջ:

Պարբերական մամուլ

«Աղթամար», Երևան, 2022, թիվ 1, էջ 12
«Ոստան», Կ. Պոլիս, 1920, թիվ 14:

References

1. «Aghtamar», Yerevan, 2022, tiv 1:
2. Mndzuri H., Menq (We), Antilias, Georg Melitentsi grakan mrtanaki hrat., 2018, 528 p..
3. Mndzuri H., Yerker (Works), Yerevan, «Sovetakan grogh», 1986, 542 p..
4. Mndzuri H., Tegher ur yes eger em, Istampul (Places where I've been), «Rshtuni Garagzyan» grakan matenashar, 1984, 209 p..
5. Mndzuri H., Armtan, Istampul, «Marmara» terti tparan, 1966, 320 p..
6. «Vostan», K.Polis, 1920, tiv 14.
7. Zohrap G., Yerkeri zhoghovatsu (Collected works), Yerevan, «Haypethrat», 1962, 564 p..

Արծրուն Ավագյան – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետ: Գիտական հետաքրքրությունների առանցքում հայ նոր, նորագույն գրականությունների պատմության, Սփյուռքի գրականության խնդիրներն են: Գիտական մամուլում հրապարակել է ավելի քան 70 հոդված և ուսումնասիրություն: Մի շարք գրքերի հեղինակ է:

a.avagyan@ysu.am

Ариун Авакян – доктор филологических наук, профессор. Факультет армянской филологии ЕГУ. В центре научных интересов - вопросы истории новой, новейшей армянской литературы, литературы диаспоры. В научных журналах опубликовал более 70 статей и исследований. Является автором ряда книг.

a.avagyan@ysu.am

Artsrun Avakian - Doctor of Philology, Professor. The Faculty of Armenian Philology of YSU. His research interests focus on the history of new and modern Armenian literature and literature of the Diaspora. He has published more than 70 articles and studies in scientific journals. He is the author of a number of books.

a.avagyan@ysu.am

Ընդունվել է տպագրության 18.03.2024թ.: